

بررسی حس مکان در بناهای تاریخی دوره قاجار؛ نمونه موردی مدرسه و آب انبار سردار محله آخوند

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۲۸

کد مقاله: ۸۸۰۹۳

محمد بهزادپور^۱، نرگس الفتی^{۲*}، مهدی امامعلی زاده^۳

چکیده

با توجه به این که حس مکان از کیفیت فضا و چگونگی طراحی تأثیر می پذیرد هدف این تحقیق آشنایی با این مفهوم و روشن کردن عوامل ایجادکننده آن برای طراحی بهتر است. هرچند معانی زیادی برای مکان و فضا گفته شده است اما مشخصه مکان که در این تحقیق به آن توجه می شود خاص تر بودن آن نسبت به فضا و در هم تنیدگی آن با ارزش های انسانی است و ویژگی فضا، انتزاعی و عینی بودن آن نسبت به مکان است. پژوهش حاضر از منظر هدف پژوهشی، جز تحقیقات کاربردی محسوب می گردد. شیوهی انجام پژوهش توصیفی-تحلیلی می باشد که با بررسی ادبیات پژوهش تلاش شده است مؤلفه های حس مکان در بناهای اجراشده در دوره قاجار در محله آخوند قزوین بررسی گردد. تحلیل نتایج بیانگر آن است که عواملی مانند عوامل ادراکی، شناختی، عوامل اجتماعی و عوامل محیطی-کالبدی در جهت بازتاب حس مکان از عوامل بسیار تأثیرگذار می باشند که هرکدام شامل زیرمؤلفه های متعدد می باشد. از این نتایج می توان جهت شناخت و تقویت عوامل مؤثر بر ایجاد حس مکان استفاده کرد، این مؤلفه های در مدرسه و آب انبار محله آخوند قزوین که از شاهکارهای معماری دوره قاجار می باشند، موردبررسی قرار گرفت و بررسی ها نشان داد که حس و مکان و مؤلفه های آن در این دو اثر تاریخی به وضوح دیده می شود.

واژگان کلیدی: مکان، حس مکان، کیفیت فضا، معانی، عوامل کالبدی.

۱- گروه معماری؛ واحد هشتگرد؛ دانشگاه آزاد اسلامی؛ هشتگرد؛ ایران

۲- پژوهشگر مقطع کارشناسی ارشد معماری، گروه مهندسی دانشگاه رجا، قزوین، ایران (نویسنده مسئول)

mrs.narges.olfati@gmail.com

۳- پژوهشگر مقطع کارشناسی ارشد معماری، گروه مهندسی دانشگاه رجا، قزوین، ایران

۱- مقدمه

توجه معماران، طراحان و برنامه ریزان به کیفیت فضاها و محیط‌های ساخته‌شده با توسعه جوامع انسانی و تغییر شیوه زندگی و سکونت مردم، افزایش یافته و نقش طراحی به‌عنوان ابزاری برای شکل دادن به محیط زندگی و پاسخ‌گویی به توقعات و نیازهای انسان اهمیت بیشتری یافته است و به همین خاطر مطالعات زیادی در خصوص چگونگی تأثیر متقابل محیط یا فضای ساخته‌شده بر ذهنیات و رفتارهای انسان، انجام‌شده است. نتایج این مطالعات نشان می‌دهد که محیط علاوه بر عناصر کالبدی شامل پیام‌ها، معانی و رمزهایی است که مردم بر اساس نقش‌ها، توقعات، انگیزه‌ها و دیگر عوامل آن را رمزگشایی و درک می‌کنند (راپاپورت^۱، ۱۹۹۰) و در مورد آن به قضاوت می‌پردازند. این حس کلی که پس از ادراک و قضاوت نسبت به محیط خاص در فرد به وجود می‌آید حس مکان نامیده می‌شود که عاملی مهم در هماهنگی فرد و محیط، باعث بهره‌برداری بهتر از محیط، رضایت استفاده‌کنندگان و درنهایت احساس تعلق آن‌ها با محیط و تداوم حضور در آن می‌شود.

مکان، به‌عنوان مراکز اصلی تجربه‌ی ما از جهان شناخته می‌شود همچنین پدیده‌ای از جهان هستی است که به‌صورت مستقیم تجربه می‌شوند و پر از معنا هستند، پر از اشیا واقعی و فعالیت‌ها. آن‌ها منابع مهم هویت فردی و اجتماعی بوده و مراکز عمده وجود انسان به شمار می‌روند که مردم با آن‌ها روابط شدید احساسی و روانی دارند (رلف، ۱۳۸۹) قضاوت انسان‌ها نسبت به مکانی که در آن قرار می‌گیرند بر اساس تفکرات و انتظارات شخصی خود است در نتیجه هر فرد نسبت به مکانی خاص قضاوت‌ها و احساسات مختلف داشته و به‌گونه‌ای مختلف از آن استفاده می‌کند و در آن حضور می‌یابد (دانشپور و همکاران، ۱۳۸۸).

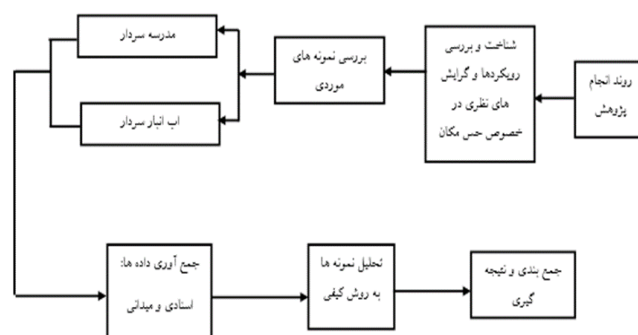
با توجه به این که حس مکان از کیفیت فضا و چگونگی طراحی تأثیر می‌پذیرد هدف این تحقیق آشنایی با این مفهوم و روشن کردن عوامل ایجادکننده آن برای طراحی بهتر است. هرچند معانی زیادی برای مکان و فضا گفته‌شده است اما مشخصه مکان که در این تحقیق به آن توجه می‌شود خاص‌تر بودن آن نسبت به فضا و در هم تنیدگی آن با ارزش‌های انسانی است و ویژگی فضا، انتزاعی و عینی بودن آن نسبت به مکان است. شاعران و ادیبان با توجه به شخصیت^۲ مکان، الهاماتی را دریافته و با آن‌ها زندگی و اتفاقات را توصیف کرده‌اند، بر اساس این توصیفات حس مکان مجموعه‌ای از حکایت‌ها و روایت‌های^۳ فردی و جمعی است که توأم با مکان رخ می‌دهند (فلاحت، ۱۳۸۵).

ایجاد و ارتقای حس مکان در فضاهای شهری از آن نظر حائز اهمیت است که در صورت نبود و یا کم‌رنگ بودن حس مکان میزان علاقه مردم نسبت به آن مکان کم می‌شود و افراد تمایلی به حضور در آن مکان ندارند و صرفاً برای فعالیت‌های اقتصادی خود به آن مراجعه کنند؛ بنابراین فضاهای شهری مکان‌هایی هستند که تعاملات اجتماعی و جنب‌وجوش‌های شهری در آن به حداکثر کمی و کیفی خود رسیده، ذهن شهروندان را انباشته از خاطرات جمعی و ذهنیت‌های مشترک راجع به نوع و چگونگی حیات مدنی می‌گرداند. خالی شدن فضا از حضور جمعیت سبب کم‌رنگ شدن تعاملات اجتماعی و امنیت می‌گردد و ادامه این روند مکان را دچار فرسایش عملکردی و حتی کالبدی می‌کند و کاربرد اجتماعی خود را از دست می‌دهد. اگر این روند ادامه یابد، هویت مکان از دست می‌رود و روابط اجتماعی نیز در آن شکل نخواهد گرفت. با توجه به این مطالب، نوشتار حاضر باهدف، بررسی حس مکان در بناهای تاریخی دوره قاجار (نمونه موردی مدرسه و آب‌انبار سردار محله آخوند)، به دنبال پاسخ‌گویی به سؤالات زیر می‌باشد:

- حس مکان دارای چه مؤلفه‌هایی می‌باشد و وضعیت این مؤلفه‌ها در بناهای دوره قاجار چگونه است؟
- کدامیک از مؤلفه‌های حس مکان، در مدرسه و آب‌انبار سردار محله آخوند حائز اهمیت بیشتری است؟

۲- روش تحقیق

پژوهش حاضر از منظر هدف پژوهشی، جز تحقیقات کاربردی محسوب می‌گردد. شیوه‌ی انجام پژوهش توصیفی-تحلیلی می‌باشد که با بررسی ادبیات پژوهش تلاش شده است مؤلفه‌های حس مکان در بناهای اجراشده در دوره‌ی قاجار در محله‌ی آخوند قزوین بررسی گردد. اساس توصیف و تحلیل پژوهش، مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی می‌باشد.

شکل ۱: فرایند در انجام پژوهش (نگارنده)

1 Rapaport
2 Character
3 Narratives

در پی دستیابی به هدف پژوهش در گام نخست به منظور جمع‌آوری داده‌ها و دسته‌بندی اطلاعات لازمه، از اسناد و مطالعات کتابخانه‌ای بهره گرفته شده است. سپس با ارائه توضیحاتی در باب حس مکان و معرفی نمونه موردی شامل آب‌انبار و مدرسه سالار الگوهای به کار گرفته شده حس مکان در آن‌ها شناسایی و تبیین می‌گردند.

۳- پیشینه تحقیق

بررسی حس مکان به عنوان یک سرویس اکوسیستم فرهنگی در مناظر مختلف از دریچه زبان عنوان پژوهشی است که توسط Wartmann, & Purves در سال ۲۰۱۸ انجام شده است، که بیش‌هایی را درباره کاوش حس مکان در مناظر مختلف ارائه می‌دهد. Power & Wirfs-Brock (۲۰۱۹)، حس مکان در حلقه فضیلت پذیر تصمیم‌گیری معماری را مورد بررسی قرار می‌دهند. Ryfield و همکاران (۲۰۱۹) بیان می‌کنند که ما نیاز به نقش مهم‌تری را برای حس مکان به عنوان یک دسته از خدمات اکوسیستم فرهنگی و برای اقدامات تحقیقاتی که می‌تواند ماهیت مادی و اجتماعی حس مکان را توضیح دهد، داریم. Quinn و همکاران (۲۰۱۹) بیان می‌کنند که یافته‌های ما به تئوری در مورد تجربه ذهنی ریسک‌های مبتنی بر مکان کمک می‌کند و پیامدهایی برای نحوه انتقال و مدیریت تغییرات اجتماعی و محیطی دارد. Zlender & Gemin (۲۰۲۰) در پژوهشی بیان می‌کنند که درک حس مکان مردم نسبت به فضاهای سبز حاشیه شهری برای ترویج رفتار مربوط به مکان و در نتیجه اولویت‌بندی پاسخ‌های سیاستی مؤثر برای اطمینان از آینده پایدار این مناطق بسیار مهم است. Zanganeh (۲۰۱۹) بر این باورند که فقدان احساس تعلق در تمامی محیط‌های شهری اعم از شهرهای کوچک، شهرها، شهرها و کلان‌شهرهای میانه مشکلات پنهانی دارد که بی‌ریشه‌ای، بی‌هویتی، بی‌تفاوتی و مسئولیت‌ناپذیری شهروندان را آشکار کرده است. Raymond و همکاران (۲۰۱۷) بیان می‌کنند که دل‌بستگی‌های مکان و معانی مکان به‌کندی تکامل می‌یابند، گاهی اوقات با واقعیت مادی یا اجتماعی مطابقت ندارند (اثرات تأخیر) و همچنین تمایل به جلوگیری از تغییر دارند و در نهایت نکویی و همکاران (۱۳۹۶) به بررسی حس تعلق به مکان در بناهای مذهبی-تاریخی در راستای افزایش تعامل ساکنین محله با بنا (نمونه موردی: مسجد جامع اصفهان) پرداختند و نتایج نشان می‌دهد که نمادگرایی بیشترین رتبه و شناخت مکانی پایین‌ترین رتبه را در میان سطوح مختلف دارد و در میانه این دو، مابقی سطوح حس تعلق قرار می‌گیرند اما رجحان مکانی در میان پاسخ آزمودنی‌ها را نمی‌توان به عنوان یک عامل تأثیرگذار در نظر گرفت.

پژوهش جامعی در حوزه بررسی حس مکان در بناهای تاریخی دوره قاجار به خصوص دو بنای نمونه موردی مدرسه و آب‌انبار سردار محله آخوند انجام نشده است. لذا در مقاله پیش رو، پس از ارائه توضیحاتی در خصوص پژوهش‌های صورت گرفته مبتنی بر رویکرد مورد نظر و معرفی نمونه‌های موردی به بررسی و تحلیل نمونه‌های مذکور در جهت وصول به هدف پژوهش می‌پردازد.

۴- مبانی نظری

دیدگاه‌های و نظریات مطرح شده در خصوص حس مکان در این قسمت مورد بررسی قرار گرفته است:

۴-۱- مفهوم مکان

از لحاظ تاریخی در متون و مباحث معماری قبل از قرن هجدهم واژه فضا دیده نمی‌شود این کلمه اکنون طیف معنایی وسیعی یافته است و در بحث‌های معماری تمام صفات و ویژگی‌های معماری به فضا نسبت داده می‌شود و شاید بتوان گفت فضا واحد تفسیر و تحلیل معماری شده است و تمامی ویژگی‌ها و توانمندی‌های مادی و غیرمادی معماری به آن نسبت داده می‌شود. در مباحث معماری واژه فضا مفهومی متغیر کلی و بالقوه دارد و به مثابه ابزار رسیدن به اهداف معماری، اصول و روش‌های یک معمار یا ویژگی‌های یک معماری ساخته شده است. ویتروویوس دو هزار سال قبل سه هدف اصلی معماری را استحکام، سودمندی و زیبایی عنوان کرد که بعدها این اهداف به صورت‌های گوناگون در نظریه‌های دیگر نظریه‌پردازان دیده شد و هر کدام از این اهداف در طول تاریخ با توجه به شرایط و اهمیت، فضا خوانده شده است. چنان‌که در دوران کلاسیک فضا به روش‌های ساخت مانند شیوه‌های طاق زنی و مسائل فنی معماری گفته می‌شد و در معماری رومی تا قرن نوزدهم فضا به معنای حجم و فاصله میان دیوارها، سقف و کف بود. در قرن نوزدهم و بیست میلادی فضا به سبک ترکیبی از زیبایی و تزئینات اطلاق می‌شود. مثلاً برلاکه فضا را معادل سبک و جان راسکین آن را معادل تزئینات می‌دانست پوزنر و رایت نیز در معماری مدرن فضا را فاصله میان جدارها تلقی می‌کردند ولی رایت فضای معماری را ترکیبی از سه فضای فیزیکی، ادراکی و عملکردی می‌دانست (روث، ۱۹۹۱).

این سیر تاریخی با دسته‌بندی گیدئون نیز هماهنگی دارد، او مفهوم فضا را به سه دوره تقسیم می‌کند که در دوره اول به ساخت‌وساز و دوره دوم به تهی و دوره سوم به روابط تهی‌ها تلقی می‌شده است (گیدئون، ۱۳۹۲) واژه مکان در نظریه‌های هنجاری بیشتر از جانب نظریه‌پردازان پدیدارشناس هنجاری مطرح شده است و معنای مکان جایگاه انسان در هستی است. مفهوم مکان در نظریه‌های اثباتی معماری به‌ویژه روانشناسی محیط نیز مطرح شده و گسترش یافته است. نظریه اثباتی در رشته‌های طراحی و

معماری شامل نظریه‌های محتوایی و رویه‌ای است. موضوع نظریه محتوای، کیفیت محیط، چگونگی عملکرد آن و قابلیت آن برای تأمین فعالیت‌ها، نیازهای جسمانی و تجربه‌های زیبایی‌شناختی مردم است و می‌تواند به دو جزء اصلی مرتبط یعنی نظریه محیط طبیعی و نظریه رابطه انسان - محیط تقسیم شود؛ بنابراین مکان در روانشناسی محیط با واژه محیط تحلیل می‌شود و محیط به‌عنوان تمامی حقایقی است که بر انسان می‌گذرد. در جدول (۱)، خلاصه‌ای از فضا، مکان و محیط از دیدگاه‌های مختلف معماری آمده است.

جدول ۱: خلاصه‌ای از فضا، مکان و محیط از دیدگاه‌های مختلف معماری (نگارنده بر گرفته از مبانی نظری)

دیدگاه	افراد مهم	مکان	فضا	محیط
هنجاری (سنتی)	ویتریوس، برلاکه، راسکین، رایت، کالینز، پوزنر	-	فضا به معنای روش‌های ساخت حجم، تهی میان دیوارها، سقف و کف، سبک تزئینات و زیبایی است	-
پدیدارشناسانه (فلسفی)	هیدگر، بشلار، الکساندر نوربرگ شولتز، لینچ	مکان جایگاه انسان در هستی است	-	-
اثباتی (روانشناسی محیط)	لوین، بارکر، ویکر، هال، ایتلسون، پروشانسکی، کانتر	-	-	محیط به‌عنوان تمامی حقایقی است که بر انسان می‌گذرد

۴-۲- عوامل شکل‌دهنده حس مکان

با توجه به مفهوم حس مکان در دیدگاه‌های مختلف و سطوح مختلف حس مکان، عوامل شکل‌دهنده حس مکان را می‌توان در دو گروه عوامل شناختی و کالبدی به‌صورت زیر بیان کرد:

الف- عوامل ادراکی و شناختی: حس مکان ترکیبی است از معانی، نمادها و کیفیت‌هایی که شخص یا گروه به‌صورت خودآگاه یا ناخودآگاه از فضا یا منطقه‌ای خاص ادراک می‌کند. معانی و مفاهیمی که پس از ادراک مکان توسط فرد رمزگشایی می‌شود از عوامل ایجاد حس مکان هستند. در این صورت حس مکان تنها به معنای یک حس یا عاطفه یا هرگونه رابطه با مکانی خاص نیست، بلکه نظام و ساختاری شناختی است که فرد با آن به موضوعات، اشخاص، اشیاء و مفاهیم یک مکان احساس تعلق پیدا می‌کند. از این‌رو افراد بدون حس مکان قادر به زندگی در محیطی خاص نیستند، چراکه حس مکان توانمندی فضا یا مکان در ایجاد حسی خاص نسبت به کلیت مکان است و با این حس، مکان رابطه فرد با تمامی مفاهیم، اشخاص و سایر موضوعات موجود در آن مکان را تأمین می‌کند. در این مفهوم، حس به معنای احساس مرحله قبل از ادراک نیست بلکه به معنای عاطفه یعنی مرحله پس از شناخت است. به این ترتیب مکان‌ها در افراد مختلف حس‌های متفاوتی ایجاد می‌کند و نقش شخصیت و تجارب گذشته انسان‌ها در دریافت این حس مؤثر است. فضایی که در فرد حس مکان و تعلق ایجاد می‌کند دیگر برای او فضا نیست و تبدیل به یک مکان می‌شود. در این صورت مکان کلیتی می‌شود که مردم تمام فعالیت‌ها و اتفاقات را با آن می‌شناسند. مثلاً مردم وقتی که به مسجدی وارد می‌شوند، با مکان مسجد مواجه می‌شوند نه با اشکال مجرد، مردم، نماز و فضا و همین توانمندی مکان است که در ورای اجزا و فعالیت‌ها موجب احساس تعلق به مکان مسجد می‌شود. تعلق به اجتماع نیز از عوامل مؤثر در ایجاد حس مکان است چنان‌که هیومن حس مکان را شامل تعلق به اجتماع و حس محلی تعریف کرده است از نظر او حس مکان ادراک فردی مردم از محیط خود و احساسات کم‌وزیاد آگاهانه آن‌ها از آن محیط است. حس مکان شخص را به گونه‌ای با محیط پیوند می‌دهد که فهم و احساس انسان با زمینه معنایی محیط به یکپارچگی می‌رسد (هیومن^۱، ۱۹۹۲).

برخی از فضاها روح مکان قوی دارند که بر انسان‌های مختلف تأثیرات مشابه می‌گذارند؛ بنابراین انسان به مکانی که در آن زندگی می‌کند، از پیش، مجموعه‌ای از مفاهیم فرهنگی می‌دهد و این پیش مفهوم‌ها راهی که انسان با مکان مواجه می‌شود را شکل می‌دهد. همچنین قرارگاه‌های رفتاری بر انسان تأثیر می‌گذارند و برای این تأثیرات الگوهای وجود دارد و مردم نیز با کیفیت طراحی کالبدی و مراقبت مکان‌ها بر قرارگاه‌های رفتاری تأثیر می‌گذارند. این تأثیرات می‌تواند کوتاه یا بلندمدت، مثبت یا منفی باشد.

ب- عوامل کالبدی: از نظر فریتز استیل مهم‌ترین عوامل کالبدی مؤثر در ادراک و حس مکان، اندازه مکان، درجه محصوریت، تضاد، مقیاس، تناسب، مقیاس انسانی، فاصله، بافت، رنگ، بو، صدا و تنوع بصری است (استیل^۲، ۱۹۹۱) او همچنین خصوصیتی نظیر هویت، تاریخ، تخیل و توهّم، راز و رمز، لذت، شگفتی، امنیت، سرزندگی، شور و خاطره را موجب برقراری رابطه متمرکز با مکان می‌داند. از نظر سالوآن حس مکان از تعامل سه عنصر موقعیت، منظر و درهم تنیدگی فردی به وجود می‌آید که هرکدام از آن‌ها به‌تنهایی برای خلق حس مکان کافی نیست عوامل مختلفی چون بی‌حوصلگی، یکنواختی ساختمان‌ها و ظهور عصر دیجیتالی

1 Hummon
2 Steele

تهدیدی برای حس مکان به حساب می‌آیند. از نظر او شخصیت کالبدی، مالکیت، اصالت، ساکنین و وسایل رفاهی، طبیعت مانند آب، گیاهان، آسمان، خورشید و فضاها، خصوصی و جمعی؛ اجزای تشکیل‌دهنده مکان هستند که در خلق حس مکان مؤثرند. از نظر نوربرگ شولتز حس مکان در مکان‌هایی یافت می‌شود که دارای شخصیت مشخص و متمایز هستند و شخصیت محیطی از چیزهای ملموس شناخته‌شده که دارای مصالح، شکل، بافت و رنگ است. همچنین از نظر لینچ نیز حس مکان عواملی است که میان انسان و مکان ارتباط برقرار کرده و وحدت به وجود می‌آورد و فضا باید هویت قابل ادراکی داشته باشد و قابل شناسایی و به یادماندنی و نمایان باشد تا حس مکان ایجاد کند. این نوع حس مکان می‌تواند احساس تعلق نیز به همراه داشته باشد. جنیفر کراس نیز عوامل مؤثر بر حس مکان را چگونگی رابطه با مکان و حس اجتماع می‌داند و رابطه با مکان را صورت‌های زندگی‌نامه‌ای، معنوی، عقیدتی، روایتی، مادی و وابستگی اجباری دسته‌بندی می‌کند که با عاملی مانند هویت، درونی و رضایت‌مندی پنج تراز مختلف از حس مکان را ایجاد می‌کند (کراس، ۲۰۰۱). بنابراین بررسی‌ها نشان می‌دهد ویژگی‌های کالبدی با ایجاد معانی و تأمین فعالیت‌های خاص، در ایجاد حس مکان مؤثر است. تأمین فعالیت‌ها از فضا با رضایت‌مندی از ویژگی‌های متغیر محیط مانند دما، صدا و امکان انجام فعالیت‌های فردی و تعاملات اجتماعی توسط عناصر ایستای محیط مانند ابعاد، تناسب و فرم‌ها به وجود می‌آید. شناخت و عاطفه نسبت به فضا با درک معانی، نمادها، زیبایی‌شناختی فرمی و معنای فضا و هویت‌مندی با آن حاصل می‌شود.

۴-۳- حس مکان از دیدگاه پدیدار شناختی

پدیدارشناسی از ریشه یونانی (phainein) گرفته‌شده که به معنای نمایش و نشان دادن است، واژه پدیده در فرهنگ لغت و بستر به معنای یک شیء یا یک جنبه و نمودی است که به جای تفکر از طریق حواس نه از طریق حسی شناخته می‌شود. مکان معمولاً در مقابل امر معقول قرار دارد که از ریشه (nous) به معنای آن چیزی است که به وسیله عقل و تفکر دریافت می‌شود. پدیده چیزی است که بر کسی ظاهر شده یا خود را نشان می‌دهد ولی خود پدیدارشناسی بیش از توصیف آن چیزی است که بر شخص ظاهر می‌شود، همان گونه که مرلوپونتی می‌گوید، پدیده‌شناسی مطالعه ماهیت‌ها است با این تعریف و به تبعیت از آن برای همه مسائل می‌توان تعاریفی ماهوی ارائه نمود. برای تعریف ماهیت یک چیز باید به دنبال یافتن نوعی ارتباط یا ساختار بود که در بیان تعدادی از موقعیت‌های مرتبط، ثابت باقی می‌ماند. هدف اصلی پدیدارشناسی، بررسی تحقیق و شناخت مستقیم و بی‌واسطه پدیده‌ها است. در این شیوه شناخت هر پدیده بدون توجه به فرضیات قبلی و ادراکات ناآزموده آگاهانه و صریح بررسی و ادراک می‌شود، از آنجاکه هدف شناسایی ماهیت پدیده‌ها است، از این روش تلاش می‌شود که با پدیده‌ها برخوردی خالص، دست‌اول و رها از نظریات قبلی صورت پذیرد و پدیده‌ها آن‌چنان که هستند شناخته و بیان شوند (پرتوی، ۱۳۸۲).

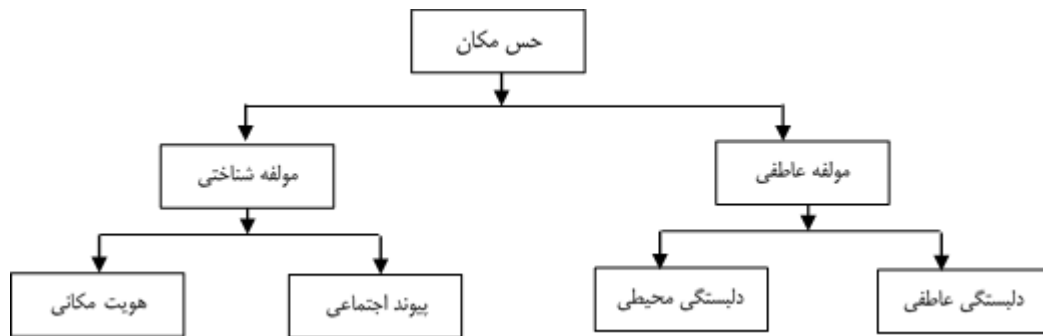
به این ترتیب پدیدارشناسی با متفک ندانستن انسان و جهان، دیدگاه‌های انگار گرایی و واقع‌گرایی را به چالش طلبیده و کلیتی یگانه مبتنی بر توصیف روابط صمیمانه انسان و جهان مطرح می‌سازد، کلیتی که از هر نوع دوگانه انگاری سوژه (فاعل شناسایی) و ابژه (موضوع شناسایی) مبراست. مکان از دیدگاه پدیدار شناختی کانونی است که در آن انسان با حوادث و رویدادهای معنادار، هستی خود را تجربه می‌کند و در عین حال نقطه‌ای است که انسان از طریق آن در محیط جهت‌یابی و در آن دخل و تصرف می‌کند. معمولاً مکان که دربرگیرنده جهات گوناگون و تعدادی گشودگی است، با یک عرصه درونی در تعامل با عرصه‌های بیرونی تجربه می‌شود. این واقعیت نشان می‌دهد که مکان خود در یک زمینه وسیع‌تر قرار گرفته و نمی‌توان آن را در شرایط منفک و ایزوله فهمید (نوربرگ شولتز، ۱۹۷۵). بنابراین مکان پدیده‌ای کلی و کیفی است که نمی‌توان آن را به هیچ‌یک از ویژگی‌هایی چون ارتباط فضایی، تقلیل داد. در این صورت چنین تقلیلی ماهیت مکان دگرگون خواهد شد.

مکان، محل و شرط لازم برای بودن را به وجود می‌آورد. گوهر اصلی مکان از چیزهایی همچون بناها و سازه‌ها به دست می‌آید. هایدگر همچنین انسان را برحسب مکان تعریف می‌کند و انسان بودن را به معنای داشتن دانش مکان می‌داند. نوربرگ شولتز نیز مانند هایدگر معتقد است که مکان اساساً همان چیزی است که هست و این به دلیل کیفیات ذاتی موجود در مکان است. از این رو مداخله انسانی در مکان زمانی موفق خواهد بود که بتواند، شخصیت اصلی مکان را بشناسد و پیرو آن محیط‌هایی انسانی ایجاد نماید که باشخصیت مکان هماهنگ بوده و در آن ناسازگاری، تحمیل و تحکم وجود نداشته باشد (سایمون، ۱۹۸۲). از نظر او مکان بخشی از هستی و وجود انسان است که واجد مفاهیمی به گستردگی تجارب و مقاصد بشری است که انسان‌ها در آن حوادث معنی‌دار هستی خود را تجربه می‌کنند. مکان از اشیاء و چیزهای واقعی ساخته‌شده و دارای مصالح، ماده، شکل، بافت و رنگ است و واجد دو جنبه اساسی فضا و شخصیت است. دیگر مباحث پدیدارشناسی مکان توسط جغرافی‌دانان مطرح‌شده است. رلف جغرافیا را تداعی چیزهایی می‌داند که به مکان شخصیت می‌دهند از نظر او واقعیت جغرافیا، واقعیت مکان است و مؤلفه‌های اصلی مکان را این گونه بیان می‌کند (رلف، ۱۹۷۶).

^۱ Steele

^۲ Norberg-Schulz

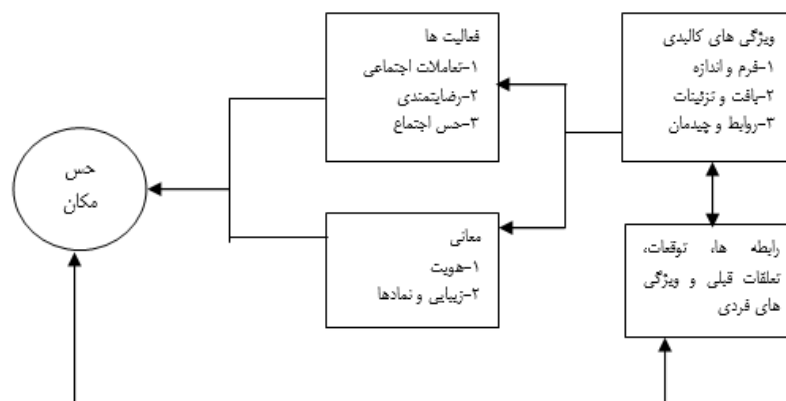
^۳ Seamon

شکل ۱: مؤلفه‌های حس مکان (رلف، ۱۹۷۶)

۵- چارچوب نظری تحقیق

برداشت کلی حاصل از تعاریف حس مکان نشان می‌دهد که حس مکان حاصل ارتباط درونی انسان، تصورات ذهنی او و ویژگی‌های محیطی است. این مفهوم از یک سو ریشه در تجربه‌های ذهنی همچون خاطره، سنت، تاریخ، فرهنگ، اجتماع و غیره دارد و از سوی دیگر متأثر از زمینه‌هایی عینی و بیرونی در محیط مانند طرح، منظره، بو و صدا است که نشان می‌دهد حس مکان مفهومی پیچیده از احساسات و دلبستگی انسان نسبت به محیط است که در اثر انطباق و استفاده انسان از مکان به وجود می‌آید، انسان با مکان زندگی روزمره ایجاد می‌شود، به این ترتیب فرد به مکانی که در آن زندگی می‌کند مجموعه‌ای از پیش تصورات دریافت شده قبلی را می‌دهد، این پیش تصورات چگونگی پاسخ او به محیط را شکل می‌دهند. در بعضی مواقع فرد به مکانی که با این پیش تصورات شکل گرفته، در طول زمان شکل جدیدی می‌دهد. هرچند آشنایی مداوم و زیاد یکی از عواملی است که موجب حس مکان می‌شود، ولی به تنهایی کافی نیست. ویژگی‌های کالبدی با تسهیل فعالیت‌ها و ایجاد هویت، حس مکان را تقویت می‌کنند. طبق مدل کانتور عوامل کالبدی به واسطه کیفیت طراحی، معانی و فعالیت‌ها را بهبود می‌بخشند و با مرتفع ساختن نیازهای زیستی، روانی و اجتماعی انسان باعث سلسله‌ای از ادراکات، رضایتمندی و در نهایت ایجاد حس مکان می‌شوند مدل پیشنهادی در شکل (۲) عوامل مؤثر بر حس مکان و چگونگی شکل‌گیری آن را توضیح می‌دهد.

شکل ۲: حس مکان و مؤلفه‌های آن (نگارنده بر اساس مبانی نظری)

۶- یافته‌های تحقیق

در این بخش به معرفی نمونه موردی تحقیق و تحلیل آن براساس مؤلفه‌های حس مکان می‌پردازیم:

۶-۱- محله آخوند قزوین

محله آخوند یکی از محلات قدیمی شهر قزوین است که در بافت تاریخی آن قرار گرفته است. شکل‌گیری محله آخوند در قزوین به دوره صفویه و شروع گسترش منطقه قزوین به عنوان یک شهر و پایتخت صفویان قبل از اصفهان بازمی‌گردد و بیش‌تر توسعه و ساخت اماکن تاریخی آن در دوره قاجار انجام شده است. از جمله اماکن برجسته و آثار تاریخی این محله می‌توان از مدرسه سردار، آب‌انبار سردار کوچک، حمام بلور، خانه امام جمعه شهیدی، خانه محمص (محل بنیاد ایران‌شناسی)، مقبره آخوند، خانه زرنگار و مسجد سبز نام برد. در راسته احیای هویت تاریخی شهر و محلات قدیمی، طرح بهسازی و مرمت این محله توسط شهرداری

قزوین در سال ۱۱۳۱ به انجام رسید. سازمان میراث فرهنگی در حال آماده‌سازی پرونده‌ای برای ثبت جهانی هسته تاریخی شهر قزوین می‌باشد. موقعیت محله آخوند قزوین در شهر قزوین در شکل (۳)، مشخص شده است:

شکل ۳: موقعیت محله آخوند در شهر قزوین (نگارنده)

با توجه به مقدمات و پیشینه‌ی تاریخی محله شناخت و وضعیت بناها در یک مقاله امکان‌پذیر نیست. جدول (۲) لیستی از مهم‌ترین بناهای موجود در محله را در بر می‌گیرد.

جدول ۲: ویژگی‌های بناهای تاریخی موجود در محله‌ی آخوند (نگارنده)

نام بنا	کاربری تاریخی	کاربری معاصر	ویژگی‌ها
آبانبار حاج کاظم	آبانبار	موزه‌ای - بازدید عموم	سر در کاشی‌کاری شده، طاق رسمی بندی، کتیبه سنگی، وجود دو بادگیر به ارتفاع هشت متر با تزئینات کاشی‌کاری
آبانبار سردار کوچک	آبانبار	موزه‌ای - بازدید عموم	سر در کاشی‌کاری شده، ورودی دارای رسمی بندی با کتیبه‌ای از سنگ مرمر به خط نستعلیق
مسجد و مدرسه سردار	مسجد مدرسه	مسجد مدرسه	مدرسه‌ای دارای حیاط مرکزی در دوطبقه که طبقه بالا دارای دو میان‌سرای کوچک و مسجدی با سه فضای گنبد دار و سر دری زیبا و کاشی‌کاری شده در ضلع جنوبی
خانه امام‌جمعه شهیدی	خانه مسکونی	مرکز هنرهای شهری شهرداری قزوین	خانه‌ای تاریخی که قسمت بیرونی‌اش در دوطبقه باقی‌مانده، مهمانخانه با خنجر پوش، قاب‌های چوبی، گچ‌بری و نقاشی روی چوب و دیوار تزئین شده با نقاشی
حسینیه امینی‌ها	خانه مسکونی و حسینیه	حسینیه	دارای چهار حیاط و فضاهای مختلف در دوطبقه همکف و زیرزمین، سه تالار که در موازات یکدیگر قرار گرفته و به‌وسیله ارسی‌های زیبایی به یکدیگر مرتبط هستند و دارای تزئیناتی چون نقاشی، آئینه‌کاری، رف‌های کاسه‌ای مزین گچ‌بری و گره بندی چوبی
گرمابه بلور	حمام	موزه سنگ	وجود نقاشی‌های منحصر به فرد زوی آهک و همچنین تزئینات یزدی بندی با آهک در سربینه، فضاهای معماری سالم و برجای‌مانده

اگر به‌صورت موردی و تاریخی به وضعیت محله آخوند دقت کنیم متوجه طیف تاریخی گسترده آن از صفویه، قاجار، پهلوی خواهیم بود. نکته قابل‌توجه این‌که تقریباً ارزشمندترین بناهای قزوین در این بافت واقع شده‌اند. مجموعه‌ای از کاربری‌های معماری ایرانی از خانه گرفته تا آبانبارهای بزرگ. این شکل از موجودیت کالبدی ما را به بررسی زمان و مکان و هویت در آن وامی‌دارد. بررسی مفاهیمی چون روح زمانه، زمان و مکان بهترین گزینه برای یافتن به هدف غیر عینی ما در محله می‌باشد.

۲-۶- بررسی حس مکان در آبانبار و مدرسه سردار

در چگونگی بنا نهادن مدرسه و آبانبار سردار کوچک در محله آخوند روایت‌های فراوانی ست که صحیح‌ترین آن بدین شرح است. مسجد و مدرسه سردار یکی از زیباترین مدارس علمیه شهر قزوین است که در انتهای خیابان تبریز قرار دارد. بانی این بنا دو برادر به نام‌های حسین‌خان و حسن‌خان از سرداران فتحعلی‌شاه قاجار می‌باشند که در سال ۱۲۳۱ هجری قمری آن را در دوطبقه احداث نمودند. در ورودی این بنا در سمت شمال واقع است که به هشتی وسیعی وارد می‌شود و در دو طرف آن به دو شبستان راه

پیدا می‌کند. سردر زیبا و باشکوه مدرسه با کاشی‌کاری‌های مینایی و نقوش گل‌وبوته، پرندگان و خطوط اسلیمی زینت یافته و دارای کنیبه‌ای از سنگ مرمر و به خط نستعلیق ممتاز می‌باشد که به قلم شیخ محمدعلی بن شیخ عبدالرحیم بوده و در آن تاریخ و بانی بنا مشخص شده است. اشکال (۴)، (۵) و (۶) معماری زیبایی بخش های مختلف مدرسه سردار را نشان می‌دهد:

شکل ۴: دید از حیاط مرکزی مدرسه سردار
(<https://fa.wikipedia.org/wiki>)

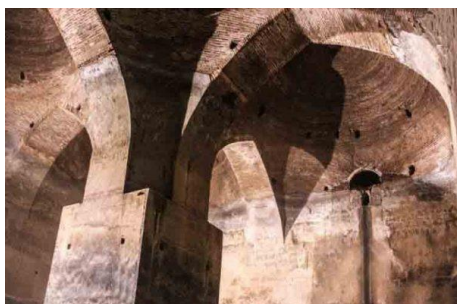
شکل ۵: سقف هشتی مدرسه سردار
(<https://fa.wikipedia.org/wiki>)

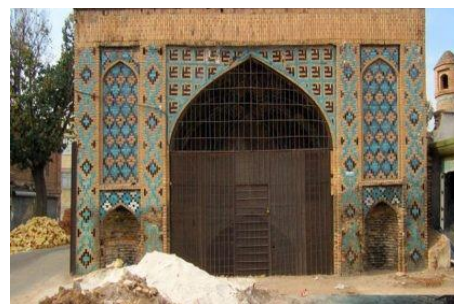
شکل ۶: سردر ورودی مدرسه
(<https://fa.wikipedia.org/wiki>)

صحن مدرسه به شکل مستطیل با ۱۴۴۰ مترمربع مساحت دارای یک ساختمان دوطبقه می‌باشد که ازاره آن با سنگ و بقیه با آجرتراش و کاشی‌های رنگارنگ تزئین شده است. گرداگرد حیاط مدرسه از چهار طرف در قسمت گلوبی با خط زیبای نستعلیق به رنگ سفیدروی کاشی بنفش، اشعار محتشم کاشانی درج شده است. در وسط حیاط مدرسه حوضی سرپوشیده و در جنوب مدرسه مهتابی بزرگی است که به اندازه یک متر از کف حیاط بلندتر است و از جانب شرق و غرب هم‌اندازه مدرسه می‌باشد که در تابستان برای استراحت و یا انجام مراسم تعزیه احداث شده است.

باب حجره در بخش شرقی و غربی دو گوشواره که متصل به ایوان‌های کوچکی است، بنا شده به‌طوری که در وسط یک مدرس (محل درس) یا حجره بزرگ است و در دو طرف آن دو گوشواره باریک قرار دارد که راهروی طبقه دوم می‌باشد. مسجد سردار در قسمت جنوبی حیاط مدرسه و متصل به مهتابی بزرگ آن واقع است و سه طاق آجری دارد. در بالای طاق میانی که بزرگ‌تر از دو طاق دیگر است، گنبد مخروطی کوچکی با کاشی فیروزه‌ای برپاشده و در بالای گنبد، سرقبه‌ای با طول بیش از ۲۰،۱ و عرض ۴۰ سانتی‌متر قرار داشته است. اشکال (۷)، (۸) و (۹) معماری زیبایی بخش های مختلف آب انبار سردار را نشان می‌دهد:

شکل ۸: طاق و ستون های داخل آب انبار
(<https://fa.wikipedia.org/wiki>)

شکل ۷: نمای ورودی آب انبار سردار
(<https://fa.wikipedia.org/wiki>)

شکل ۹: پله های اب انبار (https://fa.wikipedia.org/wiki)

آبانبار سردار کوچک بر خلاف نام آن از آبانبارهای بزرگ و مهم شهر قزوین به شمار می‌رود. این آبانبار سی و هفت پله دارد با چهار شیر و انبار آن به چهار گنبد و چهار بادگیر یا بخارکش مسقف است. نمای آن با آجرهای کاشی تزیین یافته و دارای کتیبه‌ای از سنگ مرمر است. بانی این آبانبار محمد حسن خان و محمد حسین خان سردار، دو برادر از امرا و سرداران فتحعلی شاه و محمدشاه قاجار بوده‌اند که در سال ۱۲۹۹ هجری قمری اقدام به ساخت این بنا کرده‌اند. چون این آبانبار منتسب به برادر کوچک تر می‌باشد به آبانبار سردار کوچک معروف شده‌است در حالی که که از لحاظ اندازه وسیع تر است از آبانبار سردار بزرگ. این آب انبار سی و هفت پله دارد با چهار شیر و انبار آن به چهار گنبد و چهار بادگیر یا بخارکش مسقف است. نمای آن با آجرهای کاشی تزیین یافته و دارای کتیبه‌ای از سنگ مرمر است. مؤلفه های حس مکان در مدرسه و آب انبار سردار در جدول (۳) به تفکیک آورده شده است:

جدول ۳: بررسی مؤلفه های حس مکان در مدرسه و آب انبار سردار (نگارنده)

مؤلفه های حس مکان		مدرسه سردار	آب انبار سردار
ویژگی های کالبدی	فرم	دارای فرم مستطیلی با حیاط مرکزی می باشد.	دارای فرم مربع می باشد
	بافت و تزئینات	سر در کاشی کاری شده، ورودی دارای رسمی بندی با کتیبه‌ای از سنگ مرمر به خط نستعلیق	سه فضای گنبد دار و سر دری زیبا و کاشی کاری شده
معانی	روابط و چیدمان	دارای حیاط مرکزی در دو طبقه که دارای دو میان سرای کوچک و سه فضای شبستان گنبددار	یک طبقه و زیرزمین که فضای اصلی آب انبار در آن قرار گرفته است.
	هویت	مکانی هویتمند در سطح محله و شهر می باشد که مکان مورد نظر گاهی با نام مدرسه سردار شناخته می شود.	مکانی هویتمند در سطح محله و شهر می باشد که مکان مورد نظر گاهی با نام آب انبار سردار شناخته می شود.
فعالیت ها	زیبایی و نمادها	نماد معماری اسلامی دوره قاجار و تزئینات منحصر به فرد آن دوره	نماد فرهنگی و اجتماعی در سطح محله و سبک زندگی دوره قاجار
	تعاملات اجتماعی	این مدرسه در حال حاضر دارای کاربری مسجد- مدرسه می باشد و شاهد تعاملات اجتماعی مردم در این فضا می باشیم.	این آب انبار در حال حاضر دارای کاربری موزه می باشد و بیشتر از قبل در آن تعاملات اجتماعی دیده می شود.
	رضایت‌مندی	رضایت‌مندی از فضا وجود دارد.	رضایت‌مندی از فضا وجود دارد.
حس اجتماع پذیری		این مکان دارای حس اجتماع پذیری بالایی است و به دلیل قدمت و کاربری آن مردم تمایل به حضور در این فضا دارند.	به دلیل کاربری فعلی آب انبار که تبدیل به موزه شده است، تمایل به حضور در این مکان توسط مردم مشاهده می گردد.

۷- نتیجه گیری

توجه به مؤلفه‌های مؤثر بر طراحی فضاهای با ایجاد حس مکان در حوزه‌های علمی و اجرایی شرایط اتخاذ تصمیمات بهینه را برای مدیران اجرایی و طراحان فراهم می‌آورد. حس مکان با میزان تمایل حضور کاربران در محیط در ارتباط بوده و تعاملات اجتماعی متقابل میان فرد و محیط را تعریف می‌کند و محرک فرد جهت بازگشت مجدد به مکان می‌باشد که این امر به جهت ایجاد ارتباط مناسب میان فرد و محیط پیامدهای بسیاری را در پی خواهد داشت. در پژوهش حاضر معیارهای مؤثر بر ایجاد حس مکان در قالب مؤلفه‌هایی طبقه‌بندی و تحلیل شد. تحلیل نتایج بیانگر آن است که عواملی مانند عوامل ادراکی، شناختی، عوامل اجتماعی و عوامل محیطی -کالبدی در جهت بازتاب حس مکان از عوامل بسیار تأثیرگذار در این خصوص می‌باشند که هر کدام

شامل زیرمؤلفه‌های متعدد می‌باشد. از این نتایج می‌توان جهت شناخت و تقویت عوامل مؤثر بر ایجاد حس مکان استفاده کرد، این مؤلفه‌های در مدرسه و آبنبار محله آخوند قزوین که از شاهکارهای معماری دوره قاجار می‌باشند، موردبررسی قرار گرفت و بررسی‌ها نشان داد که حس و مکان و مؤلفه‌های آن در این دو اثر تاریخی به‌وضوح دیده می‌شود.

منابع

۱. پرتوی، پروین، (۱۳۸۲)، مکان و بی‌مکانی، رویکردی پدیدارشناسانه، مجله هنرهای زیبا، شماره ۱۴
۲. دانشپور، عبدالهادی؛ سپهری مقدم، منصور و چرخچیان، مریم، (۱۳۸۸)، تبیین مدل دل‌بستگی به مکان و بررسی عناصر و ابعاد مختلف آن، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۳۸.
۳. رلف، ادوارد، (۱۳۸۹)، مکان و بی‌مکانی، ترجمه نقاصان، محمدرضا، ماندگاری، کاظم و متکی، زهیر، انتشارات آرمان‌شهر، چاپ اول، تهران.
۴. فلاحت، محمدصادق، (۱۳۸۵)، مفهوم حس مکان و عوامل شکل‌دهنده آن، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۶.
۵. گیدئون، زیگفرد، (۱۳۹۲)، فضا، زمان و معماری: رشد یک سنت جدید، منوچهر مزینی، علمی و فرهنگی.
۶. نادری، کامران، (۱۳۷۸)، از کاربری تا مکان، مجله معمار، شماره ۶.
۷. نکویی، نسیم السادات؛ مؤمنی، کورش؛ عطاریان، کورش، (۱۳۹۶)، بررسی حس تعلق به مکان در بناهای مذهبی-تاریخی در راستای افزایش تعامل ساکنین محله با بنا (نمونه موردی: مسجد جامع اصفهان)، نشریه علمی - پژوهشی معماری و شهرسازی ایران.
8. Cross, Jennifer E. (2001), "What is Sense of Place", Research on Place & Space Website, 20 Feb. 2003; 12 Mar. 2003; <http://www.western.edu/headwtrsr/Archives/headwaters12_papers/cross_paper.html
9. Hummon, David (1992), "Community Attachment: Local Sentiment & Sense of Place", Plenum, New York
10. Norberg-Schulz, Christian (1975), "Meaning in Western Architecture", Praeger Publishers, New York
11. Power, K., & Wirfs-Brock, R. (2019, March). Sense Of Place Within The Virtuous Circle Of Architecture Decision-Making. In 2019 IEEE International Conference On Software Architecture Companion (Icsa-C) (Pp. 1-2). Ieee
12. Quinn, T., Bousquet, F., & Guerbois, C. (2019). Changing places: The role of sense of place in perceptions of social, environmental and overdevelopment risks. Global Environmental Change, 57, 101930.
13. Rapoport, A. (1990), "The meaning of the built environment: a nonverbal communication approach", the University of Arizona Press, Tucson
14. Raymond, C. M., Kyttä, M., & Stedman, R. (2017). Sense of place, fast and slow: the potential contributions of affordance theory to sense of place. Frontiers in psychology, 8, 1674.
15. Relph, E. (1976), "Place and Placelessness", Pion, London
16. Ryfield, F., Cabana, D., Brannigan, J., & Crowe, T. (2019). Conceptualizing 'sense of place' in cultural ecosystem services: A framework for interdisciplinary research. Ecosystem Services, 36, 100907.
17. Seamon, David (1982), "The Phenomenological Contribution to Environmental Psychology", Journal of environmental psychology, no. 2, pp. 119-140.
18. Steele, Fritz (1981), "The Sense of Place", CBI Publishing Company, Boston
19. Wartmann, F. M., & Purves, R. S. (2018). Investigating sense of place as a cultural ecosystem service in different landscapes through the lens of language. Landscape and Urban Planning, 175, 169-183.
20. Zanganeh, M. (2019). Sensing of Sense of Place in Small, Medium and Large Cities (Case Study: Cities: Khaf, Sabzevar and Mashhad). Geographical Planning of Space, 9(32), 199-212.
21. Žlender, V., & Gemin, S. (2020). Testing urban dwellers' sense of place towards leisure and recreational peri-urban green open spaces in two European cities. Cities, 98, 102579.